

Αγλαΐα Κουτρομπή

Αρχαιολόγος

Μαρτυρίες λατρευτικής δραστηριότητας στον δήμο Τειθρασίων*

Στη μνήμη του πατέρα μου
Γιώργου Κουτρομπή

ΤΟ ΠΙΚΕΡΜΙ (εικ. 1), χτισμένο στις νοτιοανατολικές πλαγιές του Πεντελικού Όρους, υπήρξε στο παρελθόν γνωστό κυρίως για τα παλαιοντολογικά του ευρήματα. Η ανεύρεση εντοιχισμένων επιγραφών στην εκκλησία Μεταμόρφωσης του Σωτήρα¹ οδήγησε στην ταύτιση της περιοχής² με τον αρχαίο δήμο Τείθραντα της Αιγνίδος Φυλής³, που δημιουργήθηκε με τη διοικητική μεταρρύθμιση του Κλεισθένη. Οι γνώσεις μας, ωστόσο για την περιοχή και τον δήμο παραμένουν περιορισμένες και αποσπασματικές.

Το όνομα του δήμου προέρχεται από τον επώνυμο ήρωα Τείθραντα, γιο του μυθικού βασιλιά της Αθήνας Πανδίωνα⁴. Μία ερυθρόμορφη λήκυθος του Ζ. του Αίσονα⁵ (εικ. 2)

* [Σ-05: 05-10-2018 19:20 / E-22]

1. Για τον ναό, η ανέγερση του οποίου τοποθετείται τον 14ο αι., βλ. Σ. Μουζάκης-Α. Καλάν-Μουζάκη, «Ο ναός της Μεταμόρφωσης Σωτήρος στο Πικέρμι Αττικής. Τυπολογικές-Μορφολογικές και Εικονογραφικές παρατηρήσεις», *Πρακτικά Ι΄ Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Αττικής, Καλύβια, 2004*, 463-488.

2. Η αρχική ταύτιση έγινε από τον Η. Möbius, “Neue Inschriften aus Attika und Argos”, *AM* 49 (1924), 1-14.

3. Για το αν ο δήμος ανήκε στους παράλιους δήμους ή σε αυτούς της μεσογαίας υπάρχει προβληματισμός. Βλ. σχετικά στον κατάλογο του Trail, όπου ο δήμος καταγράφεται ως δήμος της μεσογαίας, βλ. J. S. Trail, “The Political Organization of Attica. A Study of the demes, trittyes and phylai and their representation in the Athenian Council”, *Hesperia* Suppl. 14, Princeton, 1975, 41.

4. Σχολ. Αριστοφάνης *Βάτραχοι*, 477.

5. Museo Archaeologico Nazionale di Napoli RC 239, ARV² 1174.6, Para 460. Για το συγκεκριμένο αγγείο υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία. Βλ. *LIMC* VII, (Teithras), pl. 587.

που χρονολογείται το 420 π.Χ.⁶ με παράσταση Αμαζονομαχίας, απεικονίζει τον ήρωα πληγωμένο στη δεξιά γωνία της παράστασης με το κεφάλι σκυμμένο. Η επιγραφή που το συνοδεύει οδηγεί με ασφάλεια στην αναγνώρισή του. Στην ίδια παράσταση απεικονίζονται και άλλοι επώνυμοι ήρωες, όπως ο Μούνιχος και ο Φάληρος.

Περιορισμένες για τη λειτουργία και οργάνωση του δήμου είναι και οι φιλολογικές μαρτυρίες που αναφέρονται σε αυτόν. Ο Θεόπομπος, σύμφωνα με τον Αθήναιο⁷, κάνει λόγο για την παραγωγή καλής ποιότητας σύκων, φανερώνοντας τον αγροτικό χαρακτήρα της περιοχής. Από την άλλη πλευρά ο Αριστοφάνης⁸ με το σκωπικό του πνεύμα χαρακτηρίζει τις γυναίκες του δήμου «Γοργόνα Τειθράσια» αναφερόμενος στην άσχημη εξωτερική τους όψη.

Πιο εύγλωττες είναι οι μαρτυρίες που προέρχονται από τη μελέτη των επιγραφών. Εκτός από την ταύτιση του δήμου και πληροφορίες για την τοπογραφία του, οι επιγραφές μαρτυρούν και άλλη μία οικονομική του δραστηριότητα, η οποία κατά τον Παζαρκάδας⁹ φαίνεται να αποτελεί μία από τις κύριες πηγές εσόδων του. Πιο συγκεκριμένα τιμητικά ψηφίσματα¹⁰ αναφέρονται στην ενοικίαση γαιών εκ μέρους του δήμου και ορίζουν την καταβολή των μισθωμάτων κατά τον μήνα Ελαφνβολιώνα.

Τέλος σε διαφόρων τύπων επιγραφές, οι οποίες έχουν βρεθεί τόσο εντός των ορίων του δήμου όσο και πέραν αυτού, είναι καταγεγραμμένος και ένας μεγάλος σχετικά αριθμός δημοτών. Τόποι ανεύρεσής τους εκτός του Πικερμίου¹¹ είναι η Ακρόπολη¹², ο Κεραμεικός¹³, η περιοχή του Ιλισσού¹⁴, ο Πειραιάς¹⁵, η Σαλαμίνα¹⁶, το Μενίδι¹⁷. Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναθηματική επιγραφή στην πρόσοψη της βάσης δύο αγαλμάτων με την υπογραφή του γλύπτη Πραξιτέλη, από την Αγορά των Αθηνών¹⁸. Τα αγάλματα θεωρείται ότι παρουσίαζαν τον

6. Βλ. A. Lezzi-Hafter, *Der Eretria-Maler. Werke und Weggefahrten*, Mainz, 1988, 216, fig. 74a, no. 246.

7. Αθήναιος, 14, 652 κ.εξ.

8. Αριστοφάνης, *Βάτραχοι*, 477.

9. Βλ. Παζαρκάδας, 2007, 159, σημ. 23.

10. Αθήνα, EM 12566. Βλ. SEG XXIV 151, SEG XXIV 152.

11. Στο Πικέρμι έχουν βρεθεί και επιγραφές, κυρίως από επιτύμβιους κιονίσκους και στήλες, οι οποίες αναφέρουν τα ονόματα χωρίς δημοτικό. Βλ. ενδεικτικά Pollitt, nos. 4, 9, 10, 11.

12. IG II² 7537.

13. IG II² 7533, 7539.

14. IG II² 7534, 7535.

15. IG II² 7538.

16. IG II² 7536.

17. Αθήνα, EAM 2394. Βλ. E. Vanderpool, "Some Attic Inscriptions", *Hesperia* 35, 1966, 281-282, no. 8, fig. 1.

18. *Agora I* 4165, A. Stewart, "Hellenistic Free Standing Sculpture from the Athenian Agora. Part 1: Aphrodite", *Hesperia* 81 (2012), 313, no. 97 με προγενέστερη βιβλιογραφία.

Σπουδία από τις Αφίδνες και τη σύζυγό του Κλειοκράτεια, κόρη του Πολύευκτου από τον Τειθραντα. Ο Τειθράσιος Πολύευκτος είναι γνωστός και από τον λόγο του Δημοσθένη *Πρός Σπουδίαν υπέρ προικός*.

Στο πλαίσιο διενέργειας σωστικών ανασκαφών μικρής κλίμακας και εκτέλεσης τεχνικών έργων από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Αττικής έχουν αποκαλυφθεί οικοδομικά κατάλοιπα, τα οποία σε συσχετισμό με τις επιγραφικές μαρτυρίες μαρτυρούν μία κατοίκηση στον χώρο από την τελική νεολιθική περίοδο μέχρι τουλάχιστον και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους¹⁹. Ειδικότερα οι προϊστορικοί χρόνοι αντιπροσωπεύονται από ένα τμήμα οικισμού της Τελικής Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού²⁰. Θαλαμοειδείς τάφοι της μυκηναϊκής περιόδου διερευνήθηκαν από τον Ν. Κυπαρίση²¹ στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου καθώς και κτίρια των ρωμαϊκών χρόνων²² καταδεικνύουν την εγκατάσταση στην περιοχή κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα που διεξήχθη σε οικόπεδο φερόμενης ιδιοκτησίας του Οργανισμού Σχολικών Κτιρίων, επί της οδού Κοντοράβδη, 700 περίπου μέτρα ΒΔ της Λεωφόρου Μαραθώνος (εικ. 3) έφερε στο φως κατάλοιπα της ΠΕ περιόδου αλλά και των ιστορικών χρόνων. Το συγκεκριμένο άρθρο αφορά στην παρουσίαση των προκαταρκτικών αποτελεσμάτων από τη διερεύνηση ενός αποθέτη που αποκαλύφθηκε στον χώρο όπου σήμερα βρίσκεται το Δημοτικό Σχολείο Πικερμίου. Στο ανώτερο σημείο εμφάνισής του ο αποθέτης με κάτοψη σχεδόν κυκλωτερή και διάμετρο 1.20μ., οριζόταν στη μία του πλευρά με μονή κατά πλάτος στρώση μεσαίου μεγέθους αργών και αδρά λαξευμένων λίθων (εικ. 4).

Ήταν σφραγισμένος με μία μόνωτη κύτρα²³ (εικ. 5) με καμένα τα τοιχώματά της, αν και οι επιχώσεις στο ίδιο επίπεδο δεν περιείχαν ίχνη καύσης. Το στοιχείο αυτό καταδεικνύει ότι η κύτρα είχε χρησιμοποιηθεί σε άλλο μέρος και τοποθετήθηκε στον συγκεκριμένο χώρο για το σφράγισμά του. Το αγγείο τοποθετείται χρονολογικά με βάση κοντινά του αλλά όχι ακριβή παράλληλα από την Αγορά των Αθηνών²⁴ στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. παρέχοντας μας και το τελευταίο χρονικό όριο χρήσης του

19. Για επιγραφές των παλαιοχριστιανικών χρόνων, βλ. Pollitt, 298, no. 5, pl. 62.

20. Μ. Οικονομάκου, «Λαυρεωτική και Μαραθώνας», στο: Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό. Β' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Το Έργο μίας δεκαετίας, 1994-2003*, Αθήνα, 2009, 279.

21. Ν. Κυπαρίσης, «Μυκηναϊκά Νεκροταφεία εν Αττική». Παράρτημα του ΑΔ 1927-28, 60-63.

22. Εκτός από τα κτίρια των ρωμαϊκών χρόνων έχει βρεθεί στο Πικέρμι και επιγραφή της ίδιας περιόδου που αναφέρεται σε ιερό της Ίσιδας, βλ. και J. J. Pollitt, "The Egyptian Gods in Attica: Some epigraphical Evidence", *Hesperia* 34, 1965, 125-130.

23. ΟΣΚ, Κ 135.

24. Βλ. ενδεικτικά Agora P 4424. *Agora XXXIII*, 303, no. 560, fig. 71, pl. 61.

αποθέτη. Οι κύτρες, αγγεία προορισμένα για το μαγείρεμα²⁵, έχουν συσχετιστεί με τη χθόνια και νεκρική λατρεία²⁶. Πιο συγκεκριμένα η τρίτη ημέρα των Ανθεστηρίων²⁷ ονομαζόταν «Χύτροι». Ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς και κατά τη διάρκειά της λάμβαναν χώρα τελετουργικά που περιλάμβαναν βράσιμο πανσπερμίας σιτηρών σε κύτρα και ακολούθως θυσίες σε χθόνια θεότητα.

Κατά τη διερεύνηση του εσωτερικού του σε βάθος 6 μέτρων παρατηρήθηκαν διαφοροποιήσεις στη σύσταση των επικώσεων, γεγονός που καταδεικνύει ότι ο αποθέτης χρησιμοποιήθηκε περισσότερες από μία φορές. Το πρωιμότερο όριο χρήσης του μας το παρέχουν όστρακα πρωτοαπτικών αγγείων, των μέσων του 7ου αι. π.Χ.

Από τη μέχρι τώρα ποσοτική μελέτη του υλικού καθίσταται σαφές ότι τα ευρήματα από το εσωτερικό του παρουσιάζουν μία ομοιογένεια. Πιο συγκεκριμένα έχουν βρεθεί κυρίως τμήματα από μεγάλο μεγέθους αγγεία, όπως θραύσματα κρατήρων, υποστατά, λουτήρια και λεκάνες με βάση. Απουσιάζουν αντίθετα σχήματα, όπως πινάκια, αγγεία πόσης που θα μπορούσαν να σχετιστούν είτε με κάποιο οικιστικό σύνολο ή με την τέλεση τελετουργικών γευμάτων. Ομοίως ελλείπουν μικρογραφικά αγγεία ή ειδώλια, τα οποία αποτελούν συνηθισμένες προσφορές σε χώρους λατρείας.

Από τα ανευρεθέντα τμήματα αγγείων διαπιστώνεται επίσης ότι αποτελούν στη συντριπική τους πλειονότητα έργα απτικών εργαστηρίων, κοσμημένων με εξαιρετικές παραστάσεις, η θεματολογία των οποίων ποικίλλει, αν και υπερτερούν οι απεικονίσεις από τον μυθολογικό κύκλο του Ηρακλή. Συνοπτικά παρουσιάζονται κάποια από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα τόσο του μελανόμορφου όσο και του ερυθρόμορφου ρυθμού.

Στα μέσα του 6ου αι. π.Χ. χρονολογείται ένα αποσπασματικά σωζόμενο υποστατό²⁸ με παράσταση Ποσειδώνα και Απόλλωνα, αποδοσμένων κατά τομή²⁹. Ο πρώτος κρατά την αναγνωριστική του τρίαινα και το δελφίνι που αποτελεί σύμβαση της απτικής αγγειογραφίας για τη δήλωση της θάλασσας, στην οποία ο θεός είναι κυρίαρχος. Ο δεύτερος κρατά τη λύρα και το πλήκτρον (εικ. 6).

25. Βλ. Γ. Α. Ζάχος, «Μαγειρικά σκεύη από την Κέα», στο: *Κέα – Κύθνος, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου Κέα – Κύθνος, 22-25 Ιουνίου 1994, Μελετήματα 27*, 1998, 517-520.

26. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μικρά σε μέγεθος κυτρίδια συναντώνται εξαιρετικά συχνά ως ταφικό κτέρισμα και σχεδόν χωρίς εξαίρεση σε παιδικές ταφές. Κυτρίδια, όμως έχουν βρεθεί στην Αγορά σε σύνολα που σχετίζονται πιθανότατα με τη λατρεία χθόνιας θεότητας. Βλ. σχετικά Rotroff, 20, σημ. 22-26.

27. Για τη γιορτή των Ανθεστηρίων, βλ. W. Burkert, *Greek Religion*, Cambridge, 1985, 238-243.

28. ΟΣΚ, Κ 167.

29. Η συνύπαρξη των δύο θεοτήτων, αν και όχι ιδιαίτερα συχνή, απαντάται σε έργα του Ζ. του Αντιμένους, όπου ο Ποσειδώνας αντικρύζει την Απόλλωνεια Τριάδα. Βλ. ενδεικτικά P. Konnor-H. Jackson, *A Catalogue of Greek Vases in the Collection of the University of Melbourne at the Ian Potter Museum of Art*, Melbourne, 2000, no. 34, 96-98.

Εξίσου αντιπροσωπευτικός είναι και ο ερυθρόμορφος ρυθμός. Από τα πρωιμότερα δείγματά του είναι το άνω μέρος ενός λουτηρίου³⁰ που τοποθετείται στα πρώτα χρόνια του 5ου αι. π.Χ. (εικ. 7). Απεικονίζεται παράσταση μάχης Σατύρων και Ηρακλή. Ο Ηρακλής φορώντας τη δορά του, έχει υψωμένο το ρόπαλο για να αντιμετωπίσει τους Σατύρους που είναι έτοιμοι να του επιτεθούν με δώρατα και αξίνες. Η σκηνή ερμηνεύεται ως απόπειρα αρπαγής των όπλων του Ηρακλή αλλά η Simon³¹ αναφέρει ότι αυτή η συνύπαρξη μπορεί να προέρχεται από σκηνή χαμένου θεατρικού έργου.

Εντυπωσιακό υπήρξε το ερυθρόμορφο υποστατό του τέλους του 5ου αι. π.Χ.³² που απεικονίζει την αποθέωση του Ηρακλή στον Όλυμπο μετά την ολοκλήρωση του τελευταίου άθλου του, τα μίλα των Εσπερίδων (εικ. 8). Στο υποστατό του Πικερμίου ο αγγειογράφος έχει επιλέξει να αποδώσει το επεισόδιο, όπου ο ήρωας παραδίδει στην προστάτιδα θεά του τα μίλα. Η σκηνή λαμβάνει χώρα στον Όλυμπο, όπως δηλώνει η παρουσία των δύο άλλων θεοτήτων, του Απόλλωνα, αναγνωρίσιμος από τον δελφικό τρίποδα που στέκεται μπροστά του και του ένθρονου Δία. Η επιλογή του Ολύμπου ως τόπου εξέλιξης της σκηνής υπονοεί ταυτόχρονα και την αποθέωση του ήρωα³³. Η παράσταση δεν έχει παράλληλό της στην ατική αγγειογραφία, καθώς σε όλα τα έργα του ερυθρόμορφου ρυθμού, οι αγγειογράφοι αρέσκονται να αποδίδουν προγενέστερες στιγμές του άθλου, όπως την παρουσία του ήρωα στον κήπο των Εσπερίδων.

Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις προκύπτουν και από τη μελέτη των σχημάτων των αγγείων από το εσωτερικό του αποθέτη. Πιο χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελεί η ανεύρεση τουλάχιστον τριών λουτηρίων, ένα ακέραιο άβαφο των μέσων του 5ου αι. π.Χ. και δύο αποσπασματικά σωζόμενα κοσμημένα με ερυθρόμορφες παραστάσεις. Τα λουτήρια, που χαρακτηρίζονται από την παρουσία προχοής στο χείλος, αποτελούν τελετουργικά αγγεία, για τη χρήση των οποίων έχουν διατυπωθεί πολλές ερμηνείες. Πιο συγκεκριμένα αρχικά θεωρούνταν αγγεία για το τελετουργικό λουτρό του νεκρού, τα λεγόμενα «χθόνια λουτρά»³⁴. Σήμερα τα

30. ΟΣΚ, Κ 164.

31. E. Simon, "Satyr Plays on Vases in the time of Aeschylus", στο: D. Kurtz – B. Sparkes (eds), *The Eye of Greece: Studies in the Art of Athens*, Cambridge, 1982, 136-137. Βλ. αντίθετα A. G. Mitchell, "Humour in Gree Vase Painting", *RA* 37, 2004, 27.

32. ΟΣΚ, Κ 165.

33. Για την εικονογραφική εξέλιξη του θέματος της αποθέωσης του Ηρακλή στον Όλυμπο, βλ. *LIMC* V, 1990, σελ. 121-132, λήμμα Herakles, nos. 2847-2938 [J. Boardman], όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

34. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε αρχικά από τον P. Wolters, "Vasen aus Menidi", *JDAI* 14, 1899, 132-133.

αγγεία αυτά θεωρούνται συμβολικά των διαβατήριων τελετών του θανάτου³⁵, τα οποία αφού χρησιμοποιούνταν για καθαρμούς πάνω από τον τάφο, ακολούθως τοποθετούνταν ως αφιερώματα ή σήματα πάνω από τον τάφο³⁶. Ταυτόχρονα τα αγγεία αυτά έχουν αποτελέσει αναθήματα για κάποιο πρόγονο και έχουν συσχετιστεί με την προγονολατρεία και την ηρωολατρεία, όπως καταδεικνύουν αρκετές περιπτώσεις ανεύρεσής τους, σε τύμβους στη Βάρη³⁷, στον θολωτό τάφο του Μενιδίου³⁸. Με τη χθόνια και την ταφική λατρεία έχουν συνδεθεί τα λουτήρια από το Θορικό³⁹, από το Οβάλ Κίριο στον Άρειο Πάγο⁴⁰.

Το σχήμα γίνεται πιο σπάνιο από το τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. και καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αι. π.Χ.⁴¹ Από τον ερυθρόμορφο ρυθμό είναι γνωστά μέχρι σήμερα συνολικά πέντε παραδείγματα. Ένα προέρχεται από την Αγορά των Αθηνών⁴², από τον αποθέτη ενός οικιστικού συνόλου, ένα είναι άγνωστης προέλευσης και εκτίθεται σήμερα στο Πανεπιστήμιο της Βιέννης⁴³ ενώ τα υπόλοιπα τρία

35. Για την άποψη αυτή βλ. Α. Alexandridou, *The Early Black – Figured of Attica in Context (c. 630-570 BCE)*, Leiden, 2011, 13, η οποία θεωρεί μάλιστα ότι η παρουσία των μικρογραφικών λουτηριών από το εσωτερικό των τάφων επιβεβαιώνει τον συμβολικό αυτό χαρακτήρα. Ένα ακόμη μικρογραφικό μελανόμορφο παράδειγμα βρέθηκε πρόσφατα σε νεκροταφείο στη θέση Παλαιά Κοκκινιά στον Πειραιά. Για την προκαταρκτική παρουσίαση του νεκροταφείου βλ. Γ. Σπυρόπουλος, *ΑΔ 66* (2011), Β1, 142-143, εικ. 16-17. Ο Floris van den Eijnde θεωρεί ότι τα αγγεία αυτά περιλάμβαναν κοινή προσφορά κρασιού των συμμετεχόντων στην ταφική-λατρευτική διαδικασία, ως δείγμα της συνεκτικότητας μεταξύ τους. Βλ. idem, *Cult and Society in Early Athens. Archaeological and Anthropological Approaches to State Formation and Group Participation in Attica, 1000-600 BCE*, Amsterdam, 1996, 223.

36. Αθήνα, Μουσείο Κεραμικού, 1295. Κέρκυρα, Αρχαιολογικό Μουσείο, 250.

37. Α. Alexandridou, "The North Necropolis of Vari revisited", *AE 151*, 2012, 49.

38. Στον δρόμο του συγκεκριμένου τάφου, όπου βρέθηκαν τα λουτήρια, είναι αποδεκτή η άποψη ότι τελούσαν μία από τις πιο μακραίωνες μορφές προγονολατρείας από τον 8ο αι. π.Χ. έως το α' μισό του 5ου αι. π.Χ. Τα λουτήρια σε αυτό το σύνολο έχουν ερμηνευθεί ως προσφορές προς τους ήρωες - προγόνους που αντανακλούν και τον πλούτο των αναθετών. Βλ. συγκεντρωτική βιβλιογραφία στο *THESCR A II*, 135, no. 3 [A. Mazarakis-Ainian]. Για την κεραμική από τον δρόμο και τον συσχετισμό της με τις λατρευτικές δραστηριότητες, βλ. Μ. Deoudi, "Keramik und Kult im Dromos der Tholos bei Menidi" *THETIS*, 11-12, 2005, 33-45.

39. Α. Mazarakis-Ainian, "From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece 1100-700 BC", *SIMA 121*, 147.

40. R. Hägg, "Gifts to the Heroes in Geometric and Archaic Greece", στο: T. Linders - G. Nordquist (eds), *Gifts to the Gods: Proceedings of the Uppsala Symposium*, 1985, Uppsala, 96.

41. Για την εξέλιξη του σχήματος στον μελανόμορφο και ερυθρόμορφο ρυθμό αντίστοιχα, βλ. D. Callipolitis-Feytmans, *Les «louteria» attiques*, Athens, 1965 και *Agora XXX*, 34-35.

42. *Agora P 12641*. Βλ. Β. Β. Shefton, "Herakles and Theseus on a Red Figured Louterion", *Hesperia* 31, 1962, 330-368 και *Agora XXX*, no. 584. Χρονολογείται το 440 π.Χ. και έχει αποδοθεί σε αγγειογράφο που εργάστηκε κοντά στον Ζ. του Πηλέα και στον Ζ. του Curtius.

43. Vienna, Univ. 946. Βλ. CVA Vienna [Deutschland 5], 220, pl. 26 και Shefton, 1962, 331, pl. 105.

προέρχονται από τον δρόμο του θολωτού τάφου του Μενιδίου⁴⁴. Ο αποθέτης του Πικερμίου έρχεται να προσθέσει σε αυτό τον σύντομο κατάλογο δύο τουλάχιστον ερυθρόμορφα δείγματα.

Στα υπόλοιπα ευρήματα συγκαταλέγονται τα οστά βουκρανίου (εικ. 9). Η παρουσία τους σύμφωνα με τη Rotroff⁴⁵ υποδεικνύει ότι ο παραλήπτης μίας τέτοιας προσφοράς έχει χθόνιο χαρακτήρα, χωρίς να αποκλείονται, ωστόσο, συμβάσεις μίας άλλης τελετουργίας, οι λεπτομέρειες της οποίας μας διαφεύγουν.

Συνοψίζοντας, το επιμελημένο σφράγισμα του αποθέτη με τη χύτρα, αγγείο σχετιζόμενο με την ταφική λατρεία, η ανεύρεση συγκεκριμένων τύπων αγγείων αλλά και η διαχρονική επανάληψή τους, χαρακτηριστικό των αναθημάτων συγκεκριμένων χώρων λατρείας, τα οστά βουκρανίου από το εσωτερικό του που σχετίζονται με θεότητες ή ήρωες χθόνιου χαρακτήρα και τέλος η παρουσία των λουτηρίων, τα οποία, όπως είδαμε συνδέονται επίσης με την ταφική λατρεία και την προγονο-λατρεία, καθιστούν τον αποθέτη του Πικερμίου, αδιάψευστο μάρτυρα λατρευτικής δραστηριότητας στην περιοχή, την πρώτη μέχρι σήμερα ανασκαφικά. Ποιες λατρείες όμως λάμβαναν χώρα στον δήμο Τειθρασίων;

Διαφωτιστική ως προς αυτό το ερώτημα είναι η επιγραφή των μέσων του 4ου αι. π.Χ. που αναφέρεται στην ενοικίαση γαιών εκ μέρους του δήμου (εικ. 10). Ανάμεσα στις εκτάσεις περιγράφεται και μία που περιβάλλεται από ιερές εγκαταστάσεις. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται ως όμορη προς βορρά με το ιερό του Αιγέα και το ηρώο του Επιγόνου ενώ προς νότο με ιερό του Ηρακλή, με ένα ακόμη ιερό ανώνυμου ήρωα και με τέμενος του Δία. Σε άλλο σημείο της στήλης υπάρχει επιγραφή που αναφέρει ότι η στήλη αυτή πρέπει να στηθεί στο Κορίω⁴⁶, στο ιερό δηλαδή της Περσεφόνης. Δεύτερη επιγραφή⁴⁷ του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ., προερχόμενη επίσης από το Πικέρμι, που αποτελεί τμήμα του θρησκευτικού ημερολογίου του δήμου, αναφέρεται επίσης στη λατρεία της Αθηνάς και του Δία. Για τον Δία μάλιστα καταγράφονται ως προσφορές γουρούνι αλλά και προθύματα, στοιχεία που καταδεικνύουν ότι λατρεύεται με χθόνια ιδιότητα.

Η παρουσία τόσων πολλών συγκεντρωμένων θρησκευτικών εγκαταστάσεων αλλά και η αναφορά ιερού αφιερωμένου στον Αιγέα, ιδρυτή της Αιγνίδος φυλής, στην

44. Πρόκειται για τα EAM 15936, 15937, 15938.

45. Rotroff, 67. Απόδοση βουκρανίου έχουμε σε ερυθρόμορφη οينوχόη (Kiel B 55) όπου απεικονίζεται λατρεία προς τιμή του Ηρακλή (Kiel B 55). G. Ekroth, "The Sacrificial Rituals in the Archaic to the Hellenistic Periods", *Kernos* Sup. 12, 2002, 289-290.

46. Mobius, ό.π., ανωτ. σημ. 2, no. 3, *SEG* XXIV, 153.

47. Για την επιγραφή βλ. J. J. Pollitt, *Hesperia* 30 (1961), 293-297, no. 1, *SEG* XXI, 542.

οποία ανήκει ο δήμος Τειθρασίων, έχει οδηγήσει τον Papazarkadas στη διατύπωση της υπόθεσης ότι ο δήμος αποτελούσε το θρησκευτικό κέντρο της φυλής⁴⁸.

Επιχειρώντας την ανασύσταση του αρχικού περιβάλλοντος του αποθέτη με βάση τα ανασκαφικά δεδομένα και τις ελάχιστες τοπογραφικές μαρτυρίες, δε φαίνεται πιθανό να αποτελούσε ο ίδιος χώρος λατρείας. Το μεγάλο του βάθος τον αποσυσχετίζει από βόθρους ή λάκκους που συνήθως ταυτίζονται με χώρους τέλεσης χθόνιας λατρείας ή ηρωολατρείας. Είναι πιο πιθανό το περιεχόμενό του να προέρχεται από χώρο αφιερωμένο σε ήρωα πρόγονο, χωρίς ωστόσο να αποκλείεται και το ενδεχόμενο να αποτελεί αποθήκη ενός ηρώου νεκροταφείου. Μαρτυρά, ωστόσο, ότι η απόσπαση συγκεκριμένων αντικειμένων από τον αρχικό τους χώρο και η επακόλουθη απόρριψή τους συντελείται με διαδικασίες τελετουργικές, αρμόζουσες στην αρχική τους χρήση. Δημιουργεί τέλος την ελπίδα ότι η διερεύνηση των όμορων σε αυτόν εκτάσεων θα εμπλουτίσει περαιτέρω τις γνώσεις μας για την τοπογραφία της περιοχής.

SUMMARY

The present article describes in short the findings derived from a well found at Pikermi during a salvage excavation conducted by the Ephorate of Antiquities of East Attica. Pikermi is identified with the ancient deme of Teithras. This identification is based mainly on the inscriptions from stelai found at the area. Among the findings are a one-handed chytra, sherds of black-figured and red-figured stands, kraters and mainly louteria, vases connected with tomb and ancestor cult, and bones of a boukranion. These are examined in connection with the inscriptions mentioning the sacred places of the deme.

48. Βλ. Papazarkadas, 2007, 158. Ο ίδιος αναφέρει ότι το θρησκευτικό κέντρο της Αιγνίδος φυλής είναι ένα από τα δύο που δεν έχουν εντοπιστεί. Έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις για τη θέση του, όλες στην Αθήνα. Βλ. U. Kron, *Die zehn attischen Phylenheroen. Geschichte, Mythos, Kult und Darstellungen*, Berlin, 1976, 124-7 και R. Parker, *Athenian Religion. A History*, Oxford, 1996 119, no. 62.

Εικ. 1. Θέση Πικερμίου.

Εικ. 2. Ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδής λήκυθος Ζ. Αίссона, Naples, Museo Archeologico Nazionale, 86496.

(Πηγή: Beazley Pottery Database).

Εικ. 3. Θέση οικοπέδου ΟΣΚ.

Εικ. 4. Ανώτερο επίπεδο εμφάνισης αποθέτη.

Εικ. 5. Μόνωτη χύτρα ΟΣΚ Κ 135.

Εικ. 6. Μελανόμορφο υποσατό ΟΣΚ Κ 167.

Εικ. 7. Τμήμα ερυθρόμορφου λουτηρίου ΟΣΚ Κ 164.

Εικ. 8. Ερυθρόμορφο υποσατό ΟΣΚ.

Εικ. 9. Ανεύρεση οστών βουκranίου από τον εσωτερικό αποθήτη.

Εὐθίππο δημαρχῶντος
 ἔδοξεν Τειθρασίοις, Εὐδικὸς εἶπεν· ὅπως ἂν σᾶ ἦι τ-
 οῖς δημόταις τὰ κοινὰ καὶ εἰδῶσι Τειθράσιοι τὰ ὑπάρχ-
 ο[ντα] καὶ τὰ προσιόντα, ἀναγρά[ψαι τὸ]ν δήμαρχο-
 5 [ν] ὅπ[ό]σοι κατάπαξ μεμίσθωνται τῶν κοινῶν.
 ἔδοξεν Τειθρασίοις. Πάνδιος εἶπεν· ἐπε[ι]δὴ Ζ-
 ἀνθίππος ἐστὶ ἀνὴρ ἀγαθὸς περ[ι] τὰ κοινὰ τὰ Τε-
 [ιθρασ]ίω[ν] ἐ[ψ]ηφίσθαι Τειθ[ρ]ασίοις μί<σ>θῶσαι Ζ-
 ἀνθί[ππω]ι τὸ [χ]ωρίον τὸ Τειθραντι ὧι γε[ι]των [β]ο-
 10 [ρᾶ]θε[ν τὸ] χωρίον τὸ Αἰ[γ]έως καὶ τὸ ἠρῶιον τὸ Ἐπ-
 [ιγ]ό[νου?], νοτ[ό]θεν δὲ τὸ Ἡράκλειον καὶ τὸ χωρίο-
 [ν] ἠρ[ω]ο[ς ...]ας καὶ τὸ τῷ Διό[ς] τέμενος εἰς τὸ-
 [ν] αἰεῖ [χ]ρόνον καὶ αὐτῶι καὶ τοῖς Ζανθίππο κλ[η]-
 [ρο]νό[μοις] ἐ[π'] ἀμφοτέρα ἐξ[ε]ῖναι χρῆσθαι ὅ τι ἄ-
 15 [ν βόλητ]αι [Ζά]νθι[π]πος τῶι χωρίωι καὶ τοῖς κλ[η]-
 [ρο]νό[μοις] τοῖς [Ζανθ]ίππο ἀποδιδούσι ΗΗ[[.]]ΔΔ[[.]]
 [Τ]ειθρασί[ο]ι[ς] τῷ ἐν[ι]αυτῷ ἐκάστο· ἐὰν δὲ πολέ[μ]-
 [ιοι φθείρω]σι τῶι ἔχοντι τὸ χωρίον τὰ ἡμίσε[α]
 [ἀπ]οδι[δό]ν[α]ι Τειθρασίοις ὧν ἂν λάβει ἐκ τῷ χω-
 20 [ρίο, ἐὰν δ' ἄρ]νῆται ἀπηλ<λ>άχθαι τῆς μισθώσεως [ύ]-
 [πὸ Τειθρασί]ων[?]. στήλην δὲ στήσαι ἐν τῶι Κορε-
 [ίωι καὶ ἀναγράψ]αι τοὺς μεμισθωμένους τὰ χ[ω]-
 [ρία κατάπαξ κα]ὶ [τὰ]ς μισ[θ]ώσεις ὁπόσου ἕκαστ-
 [οι μ]ε[μ]ισ[θ]ω[ν]ται, ἐξαλείψαι δὲ ἐκ τῆς στήλης
 25 [εἰ τι πρὸ το]ῦδε <γ>έγραπται τῶιδε τῶι ψηφίσμα-
 [τι ἐναντίον] τρεῖς ἀνδρας πρὸς τῶι δημάρχω[ι]

Εικ. 10. Επιγραφή τιμητικού ψηφίσματος, SEG XXIV, 151.

Συντομογραφίες – Βιβλιογραφία

Agora XXX: M. B. Moore, *Attic Red Figured and White Ground Pottery, Agora XXX*, Princeton, New Jersey, 1997.

Agora XXXIII: S. Rotroff, *Hellenistic Pottery. The Plain Wares, Agora XXXIII*, Princeton, New Jersey, 2008.

IG: Inscriptiones Graecae.

LIMC: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae.

Papazarkadas, 2007: N. Papazarkadas, "Four Attic Demes Revisited", *ZPE* 159, 2007, 155-177.

Pollitt: J. J. Pollitt, "Fragment of a Sacred Calendar and other Inscriptions from the Attic Deme of Teithras", *Hesperia* 30, 1961, pp. 293-298.

Rotroff: S. I. Rotroff, "Industrial Religion. The Saucer Pyres of the Athenia Agora", *Hesperia* Supplement 47, Princeton, New Jersey, 2013.

SEG: Supplementum Epigraphicum Graecum.

*THESCR*A: Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum.

